

**Комлик Н. Ю.**

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

## СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І СЛОВО: НОМІНАТИВНА СИМЕТРІЯ ТА АСИМЕТРІЯ

*З'ясовуючи природу словосполучення, мовознавці часто вдаються до порівняння його з реченням, що дає змогу повніше з'ясувати специфіку досліджуваного поняття. Статтю присвячено розгляду проблеми зв'язку словосполучення зі словом, виявленню їх диференційних характеристик. Визначено суперечливий характер цих мовних одиниць, що промовисто засвідчує відсутність їх універсальних дефініцій. Розкрито власне синтаксичний та лексикологічний напрями щодо інтерпретування словосполучення і слова. Перший напрям трактує словосполучення як синтаксичну одиницю, у якій реалізуються відношення між словами, другий – прирівнює ці одиниці, кваліфікуючи словосполучення як складне найменування. Зіставлено традиційні й сучасні погляди на природу слова й словосполучення, а також презентовано спробу власного трактування статусу цих одиниць. Звернено увагу на комунікативні функції слова та словосполучення, доведено, що вони є засобами породження комунікації й постають одночасно як одиниці мови та мовлення. Розкрито природу словосполучення як будівельного матеріалу для творення одиниць вищого порядку порівняно зі словом. З'ясовано специфіку предикативності, якої набувають під дією інтонації слово та словосполучення, трансформуючись у називні речення. Розглянуто специфіку будови досліджуваних одиниць: слово складається з однієї або кількох морфем, а словосполучення – з двох чи кількох повнозначних слів. Акцент зроблено на тому, що слово – це мінімальний елемент, з якого утворюється словосполучення, що забезпечує реалізацію функцій та значення слова.*

**Ключові слова:** слово, словосполучення, предикативність, номінативна функція, комунікативна одиниця, взаємовідношення мовних одиниць.

**Постановка проблеми.** Взаємовідношення між словом та словосполученням є експліцитним: слово виконує роль будівельного матеріалу для словосполучення, яке забезпечує реалізацію певного значення слова та вможливає різнохарактерні поєднання слів, що розкривають суть об'єктів навколишньої дійсності. Однак природа цих двох одиниць є суперечливою, що підтверджує відсутність чіткого трактування в мовознавстві. Сьогодні все більше науковців заперечують традиційний погляд на слово та словосполучення як номінативні некомунікативні одиниці одного рівня. В. Варіна справедливо зазначає, що слово – це «мінімальна комунікативна одиниця тексту» [3, с. 153–154]. «Ставши елементом висловлення і послуживши вираженню його задуму, – наголошує Г. Гасюк, – слово все ж не розчиняється в семантиці речення, узгоджуючись із цією семантикою, воно зовсім не втрачає своєї відносної автономності й не перестає бути носієм саме тих значень, для передання яких воно й було обране» [8, с. 9]. Що ж до словосполучення, то такі мовознавці, як І. Арібжанова, П. Дудик, Ю. Фоменко, також наголошують на

його складній природі та специфічній функційній навантаженості.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Особливості природи слова та словосполучення були об'єктом досліджень упродовж багатьох років. Проблемою слова свого часу займалися Л. Бабенко, Ш. Баллі, Ф. Боас, І. Бодуен де Куртене, І. Вихованець, Є. Діброва, В. Жирмунський, М. Кочерган, А. Мейє, О. Потебня, Л. Щерба, Ф. де Сосюр, В. Скалічка, І. Ющук та ін. Як констатує В. Гак, «в історії науки було запропоновано більше 70 критеріїв визначення слова, основу яких становили графічні (орфографічні), фонетичні, структурні, граматичні, синтаксичні, семантичні принципи» [7, с. 465]. Сьогодні все більшого поширення набуває погляд, згідно з яким слово постає не лише як номінативна, а і як когнітивна одиниця, що «служує засобом найменування та повідомлення знань про предмети, ознаки, процеси та відношення – явища реальної дійсності» [9, с. 191]. Слово, на думку сучасних мовознавців, є поліаспектним і поліфункційним цілим, підпорядкованим законам тієї мови, у якій воно існує.

Питання суті словосполучення висвітлено в працях І. Арібжанової, Ф. Буслаєва, В. Бабайцевої, В. Белошашкової, В. Виноградова, І. Вихованця, К. Городенської, Г. Глушкової, П. Дудика, А. Загнітка, О. Мельничука, О. Скобликової, М. Степаненка, В. Сухотіна, Г. Удовиченка, І. Ющука та ін. Одним із найдискусійніших моментів у студіюванні словосполучення була й лишається проблема типу синтаксичного зв'язку між компонентами словосполучення (сурядний, підрядний, предикативний). Варто зазначити, що лінгвісти не раз зверталися до порівняння цієї синтаксичної одиниці зі словом, наголошуючи на тому, що між ними існує безпосередній зв'язок. Багато науковців, витлумачуючи поняття «словосполучення», вияскравлюють те, що воно становить механізм поєднання слів. Так, на думку О. Мельничука, словосполучення – це «група слів, пов'язаних між собою властивими цій мові синтаксичними зв'язками, використовуваними як лексико-синтаксичний матеріал для формування речень» [13, с. 37]. Він також наголошує, що «загальна структура словосполучення не вичерпується його лексико-семантичною стороною, а його функції в мові не обмежуються безпосереднім позначенням понять чи об'єктивних явищ» [там само].

**Постановка завдання.** Оскільки питання дихотомії словосполучення й слова має багато білих плям у мовознавчих дослідженнях, то метою нашої наукової розвідки є встановлення спільних та відмінних рис цих синтаксичних одиниць, їх місця й ролі в системі мови загалом.

**Виклад основного матеріалу.** За твердженням І. Арібжанової, у мовознавстві умовно можна виокремити два напрями, які по-різному трактують взаємовідношення між словосполученням та словом, а саме власне синтаксичний та лексикологічний [1]. Перший бере свій початок від М. Ломоносова, який уважав, що словосполучення виражає «співвіднесеність різних понять», тобто відношення між лексичними одиницями, які експлікують ці поняття [12, с. 418]. Словосполучення постає як «мінімальна, наочно узагальнена формула мови, як метаструктура, на базі якої вивчаються й засвоюються способи, засоби та прийоми смислового й граматичного об'єднання слів» [15, с. 21]. Послідовники В. Виноградова, які дотримуються ідей лексикологічного напрямку, максимально прирівнюють словосполучення до слова. На їхню думку, словосполучення є номінативним засобом мови, який, як і слово, має систему граматичних форм.

Розглянемо ті параметри, які дають підстави говорити про симетрію та асиметрію на межі словосполучення і слова. Вони, як зазначають більшість учених, є не комунікативними, а номінативними одиницями. Якщо говорити про слово, то одна з основних його функцій – номінативна, адже за допомогою слів ми даємо назви всім реаліям навколишнього світу. Проте у процесі комунікації слова існують не ізольовано, а є будівельним матеріалом висловлення. До того ж «слово постає не лише засобом називання фактів об'єктивної дійсності, а й одиницею позначення почуттів та ставлень до цих фактів самих мовців, перетворюючи процес найменування в акт пізнання та комунікації [6, с. 55]. Словосполучення ж В. Виноградов визначав як «складне найменування» [4, с. 7]. Конструкції на зразок *успішна людина, спекотне літо* дають назву певним предметам чи явищам, але процес номінації тут складніший (порівняно зі словом). У словосполученнях, організованих на основі підрядного зв'язку, акцент робиться на стрижневому компоненті, який називає предмет (*складний іспит*), особу (*мила дівчина*), дію (*навчатися наполегливо*), ознаку (*дуже смачний*) тощо. Підпорядкований конститuent також зберігає своє самостійне значення, за допомогою якого в нашій свідомості постає в конкретнішому уявленні образ того чи іншого поняття. Цікава ситуація виникає в сурядних словосполученнях (думку про виокремлення яких ми поділяємо) на зразок *кіт і собака, тихо і спокійно, смачно, але дорого, молитися і вірити*. З одного боку, у нашій уяві складники аналізованих словосполучень корелюють з узагальнюваними поняттями, пор.: *кіт і собака – тварини, тихо і спокійно – тиша, смачно, але дорого – якість, молитися і вірити – надіятися*. З іншого – компоненти сурядного словосполучення все ж таки зберігають свою номінативну самостійність. Ми погоджуємося з думкою П. Дудика про те, що всяке словосполучення – це не окрема цілісна назва, а певна ситуативно реалізована сума назв [10, с. 27]. Солідаризуємося з твердженням Ю. Фоменка, згідно з яким «номінативну функцію виконує не все вільне словосполучення загалом, а його компоненти – слова, зв'язок яких відображає реальний зв'язок реальних предметів... Цілісність номінації характерна лише для фразеологічних словосполучень» [17, с. 281]. Доречно тут покликатися на І. Арібжанову, як зазначає, що номінативна функція є синтаксичною. Вона є пояснювальною, конкретизувальною, уточнювальною назвою предметів. Якщо словосполучення є складником речення, то

воно і є його пояснювальним чи уточнювальним компонентом. Це стосується складних найменувань, що містять назву «досить стабільної класифікаційної ознаки, як-от *кухонний стіл*» [1, с. 27]. Лексико-семантичну спорідненість зі словами мають перифрази, які вступають у синонімічні зв'язки зі словами *цар звірів – лев, чорне золото – нафта, вічне місто – Рим, хліб і сіль – гостинність*. Але очевидним є те, що такі цілісні найменування все одно містять назви предмета та його ознаки. Ю. Фоменко щодо цього слушно зауважує, що в межах словосполучення відбувається трансформація двох понять в одне. Слова ж, поєднуючись у словосполучення, втрачають здатність до вираження своїх понять [16, с. 60]. Кожне слово є носієм певного поняття, тому справедливо говорити, що словосполучення є єдністю понять, а не єдиним поняттям. Воно конкретизує значення тих слів, які його утворюють, і забезпечує їх реалізацію в мовленні. Отож, на нашу думку, є всі підстави вважати словосполучення номінативною одиницею комунікативної природи, оскільки процес номінації у словосполученні дає конкретніше уявлення про той чи інший предмет. Для прикладу проаналізуємо слово «ліс». Воно має найвищий ступінь абстрагування. Ми лише розуміємо, що йдеться про територію з великою кількістю дерев та іншої рослинності. *Красивий ліс, зелений ліс, осінній ліс* – ці словосполучення репрезентують конкретніший образ названого поняття. Розглянемо реалізацію лексеми «ліс» у сурядному словосполученні: *ліс і діброва, ліс та поле, ліс й озеро*. Тут сурядний зв'язок обмежує кількість потенційних комбінацій із цим словом, хоч лексема «ліс» і зберігає більший ступінь абстрактності (порівняно з підрядним словосполученням). Нелогічним буде поєднання на зразок *ліс і цукерка* чи *ліс і сукня*.

Словосполучення і слово належать і мові, і мовленню. У процесі комунікації слова об'єднуються, конкретизують своє значення й постають як елементарні засоби спілкування. Важливо наголосити, що словосполучення не існують у мові в готовому вигляді (якщо ми говоримо про вільні синтаксичні словосполучення), а їх творення відбувається безпосередньо в мовленні. Як константи речення вони не виникають не до і не після нього, а в процесі розгортання компонентів тієї чи тієї структурної схеми речення. Словосполучення є репрезентантами тих формально-синтаксичних моделей, які характерні для конкретної мови. В. Філатов небезпідставно кваліфікує словосполучення як «мінімальну, наочно узагальнену фор-

мулу мови, як метаструктуру, на базі якої вивчаються і засвоюються способи, засоби та прийоми смислового й граматичного об'єднання слів» [15, с. 21]. Продовжує цю думку Ю. Фоменко, зазначаючи, що у словосполученнях реалізуються «мовні валентності класів і підкласів слів» [16, с. 64]. Варто також звернути увагу на те, що поява біля першого компонента словосполучення іншого члена зумовлюється не лише законами мови, а й інтенцією мовця. Так, наприклад, поява після слова *читати* слів *книгу, журнал* чи *газету*, що разом утворюють підрядне словосполучення, або ж поєднання зі словом *радіти* за допомогою сурядного сполучника і слів *сміятися* чи *плакати* зумовлені не примусовим зв'язком між компонентами, а реальною ситуацією спілкування та комунікативними намірами мовця.

Поширеною в мовознавстві є думка про те, що словосполучення уподібнюється слову тим, що є будівельним матеріалом для речення, тобто воно має дореченнєве існування й корелює з окремим словом. Однак не слід забувати про те, що «речення не будуються зі словосполучень, а становлять результат реалізації сполучувальних можливостей слів і словоформ. Тільки фразеологічно зв'язані сполуки, які за значенням дорівнюють одному слову, можна розглядати як будівельний матеріал для речення» [2, с. 145]. Якщо говорити про словосполучення як підпорядковану реченню конструкцію, що виникає у процесі творення речення, то воно не може бути готовим будівельним матеріалом для нього, як це властиво слову, адже «те, що саме виникає в процесі утворення речення, не може бути для нього будівельним матеріалом» [14, с. 118].

Прибічники підрядних словосполучень, адепти сурядних словосполучень визнають те, що словосполучення, як і слово, є непредикативною одиницею, якій невластива комунікативна інтонація. Предикативність – «комплексна синтаксична категорія, яка виражає ставлення повідомлюваного до дійсності й формує речення як комунікативну одиницю» [19, с. 520]. Для слова та словосполучення не є характерними категорії часу та модальності як експлікатори предикативності, однак у мовознавстві неодноразово висловлювалася думка, про те, що не лише речення загалом, а й окремі його частини щось повідомляють. Таке твердження стало поштовхом до переосмислення традиційного розуміння предикативності. У лінгвістиці почали аналізувати явище неповної предикативності, напівпредикативності, потенційної предикативності (О. Пеш-

ковський, О. Шахматов). Не слід також опускати факт наявності в мові речень, які формально дорівнюють слову (*Тиша. Зима.*) або словосполученню (*Тихий вечір. Зачарований ліс*). У таких конструкціях інтонація є засобом перетворення слова чи словосполучення на речення з притаманною їм предикативністю. Такі синтаксичні конструкції мають специфічний час, який мовознавці інтерпретують як антропоцентричний теперішній. Специфіка цього часу полягає в тому, що він завжди збігається з моментом мовлення, не має «парадигматичних протиставлень на кшталт *теперішній – минулий – майбутній*» [11, с. 161] та формальних показників. Слово (завдяки інтонації) «отримує нове прочитання: зберігаючи за собою лексичне значення, набуває синтаксичної функції вираження щодо завершеної думки» [11, с. 160]. Цікаву думку щодо словосполучень висловлює І. Ющук, спираючись на ідеї О. Мельничука. Останній доводив, що поєднання підмета з присудком «доцільно виокремити в окрему групу під назвою «предикативні», вирізнівши й те, що «предикативні словосполучення можуть бути визнані особливим підтипом атрибутивних» [12, с. 72]. І. Ющук зазначає, що немає причин заперечувати існування таких типів словосполучень, адже вони будуються за тими ж моделями, що й підрядні словосполучення. Учений висловлює мало не сенсаційну думку про те, що в мові існують підрядні предикативні й сурядні предикативні словосполучення. Аргументом цього є наявність у мові фразеологізмів на зразок *голова йде обертом, жижки дрижать, і сміх і гріх, пан або пропав*. Вони є «застиглими колишніми синтаксичними словосполученнями» [18, с. 26–30]. Предикативне словосполучення, втрачаючи роль синтаксичного центру речення, може легко перейти в непередикативне (і навпаки): *гай шумить ↔ шум гаю, пристрасть спалахнула ↔ спалах пристрасті, дитина плаче ↔ плач дитини* тощо. Отже, предикативність для слова й словосполу-

чення є потенційною. Ці синтаксичні одиниці, що за своєю «класичною» природою є непередикативними утвореннями, мають прямий зв'язок із предикативними структурами.

Словосполучення, як і слово, має свою парадигму – певну систему форм. У підрядному словосполученні вона детермінована головним словом (*затишна оселя*), у сурядному – обома компонентами (*щастя й удача, зелений, але солодкий*): аналізовані конститuentи мають однакові форми, що є реалізацією незалежної координації [5].

Словосполучення відрізняється від слова ще і своєю будовою. Якщо слово ми поділяємо на окремі морфемі, то структура словосполучення має складнішу природу. Обов'язковим елементом будь-якого повнозначного слова є наявність кореня, а словосполучення – двох повнозначних слів. Отже, як зазначає П. Дудик, у слові втілюються фонетико-морфологічні закономірності словотворення, а у словосполученні – закономірності поєднання слів на основі синтаксичних зв'язків [10, с. 28].

Оскільки словосполучення не відтворюються, а утворюються в процесі мовлення шляхом поєднання певних форм слів, то його компоненти мають певну самостійність, тоді як структурні елементи слова самостійно не можуть існувати, окрім кореневих лексем (*ніч, бік, ніч*).

**Висновки і пропозиції.** Отже, словосполучення й слово як засоби, що забезпечують породження комунікації, мають спільні та відмінні риси. Заслугує схвалення твердження П. Дудика про те, що «словосполучення для слова – його мінімальний контекст, слово для словосполучення – його найменша самодостатня лексична чи фразеологічно-ідіоматична одиниця» [10, с. 29]. Порушена в роботі проблема дає змогу поглибити спектр дослідження окремих видів словосполучення (підрядних, сурядних) у їх безпосередньому та опосередкованому зв'язку зі словом. У цьому і вбачаємо перспективу подальших студій.

#### Список літератури:

1. Арібжанова І. М. Граматичний статус словосполучення. *Синтаксис української мови: хрестоматія: у 2 ч.* / Упоряд.: А. Мойсієнко, В. Чумак, С. Шевель. К.: ВПЦ «Київський університет». 2019. Ч. 1. 559 с.
2. Балко М. В. До питання про основні ознаки словосполучення. *Лінгвістичні студії*. 2011. № 22. С. 145–150.
3. Варина В. Г. Коммуникативный статус слова. *Коммуникативные единицы языка. Сб. науч. тр. МШИИЯ*. Москва, 1985. Вып. 252. С. 151–158.
4. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Изд. 3-е. Москва Высшая школа, 1983. 639 с.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
6. Гайденко Ю. О. Властивості та ознаки слова. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2015. Вип. 55. С. 54–56.

7. Гак В. Г. Слово. Лигнвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Сов. Энциклопедия, 1990. С. 464–465.
8. Гасюк Г. М. Субстантивне словосполучення як комунікативна одиниця. Субстантивно-дієслівні кореляції. *Вісник львівського університету. Серія: іноземні мови*. Львів, 2009. Випуск 16. С. 7–14.
9. Диброва Е. И. Слово как основная номинативная единица языка. *Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц*: Учебник для студ. высш. учебных заведений: В 2 ч. Ч. I: Фонетика и орфоэпия. Графика и орфография. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Морфемика. Словообразование. Москва, 2002. С. 191–192.
10. Дудик П. С. Словосполучення в українській літературній мові. Київ, 1998. 136 с.
11. Корж З. З. Предикативність у номінативних реченнях сучасної української мови. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство*. Том 1. 2016, № 5. С. 159–163.
12. Ломоносов М. В. Труды по филологии. *Полное собрание сочинений*. В. 11 т. Т. 7. Москва; Ленинград, 1952. С. 418.
13. Мельничук О. С. Словосполучення. *Сучасна українська літературна мова: Синтаксис*. Київ, 1972. 516 с.
14. Михайлов М. М. Некоторые замечания по теории словосочетания *Вопросы теории и методики изучения русского языка*. Чебоксары, 1962. Вып. 2. С. 118.
15. Филатов В. А., Филатова Е. В. Словосочетание как метаструктура языка и синтагма как реальная единица речи. Донецк, 2008. С. 21.
16. Фоменко Ю. В. Является ли словосочетание единицей языка? *НДВШ: Филологические науки*. 1975. № 6. С. 60–64.
17. Фоменко Ю. В. Словосочетания или правила сочетания слов? *Вестн. Ом. Ун-та*. 2012. № 3. С. 277–282.
18. Ющук І. П. Поняття про словосполучення. *Дивослово*. 2009. № 10. С. 26 – 30.
19. Українська мова : енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В. М. Русанівський [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 820 с.

**Komlyk N. Yu. A WORD PHRASE AND A WORD:  
SYMMETRY AND ASYMMETRY IN TERMS OF NOMINATIVENESS**

*To study the nature of a word phrase, linguists often compare it with a sentence, which allows to more fully clarify the specifics of the concept. The article is devoted to the problem of connection of the word phrase with the word and identification of their differential characteristics. The contradictory nature of these language units has been determined, which eloquently testifies to the absence of their universal definitions. The syntactic and the lexicological directions concerning the interpretation of the word phrase and the word are revealed. The first considers a word phrase as a syntactic unit in which the relations between words are realized, and the second equates these units, qualifying a word phrase as a complex name. Traditional and modern views on the nature of words and word phrases are compared, and an attempt is made to interpret the status of these units. Attention is paid to the communicative function of words and word phrases; it is proved that they are a means of generating communication and appear simultaneously as units of language and speech. The nature of the word phrase as a building material for the formation of units of higher order compared to the word is also revealed. The specifics of predicativeness that the word phrase and the word acquire with the help of intonation, transforming into noun sentences, are clarified. The specifics of the structure of the studied units are considered: a word consists of one or more morphemes, and a phrase – of two or more full words. Emphasis is made on the fact that the word is the minimum element from which the word phrase is formed, which, in turn, ensures the implementation of the functions and meaning of the word.*

**Key words:** word, word phrase, predicativeness, nominative function, communicative unit, relationship of language units.